

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (Σεπτέμβριος 2000)

Συγγραφέας: ΗΛΙΑΣ ΚΑΣΤΑΝΑΣ

Η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον έχει αποκτήσει μια σημαντική διεθνή διάσταση[1]. Ήδη από την δεκαετία του 1970, υιοθετήθηκαν Διακηρύξεις, ιδίως στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, οι οποίες καθιστούσαν σαφή τη σχέση ανάμεσα στην απόλαυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την ποιότητα του περιβάλλοντος. Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης για το Ανθρώπινο Περιβάλλον του 1972 τόνισε με έμφαση ότι η πλήρης απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων απαιτεί την προστασία και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, χωρίς όμως και να θεμελιώνει ένα ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον. Στην πιο πρόσφατη Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του 1992, αναφέρεται ότι έχουν δικαίωμα σε μια υγιεινή και παραγωγική ζωή σε αρμονία με τη φύση. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η Διακήρυξη και το Πρόγραμμα Δράσης της Οικουμενικής Διάσκεψης για τα ανθρώπινα δικαιώματα της Βιέννης (1993), αλλά και η Διακήρυξη και το πρόγραμμα δράσης της Διάσκεψης κορυφής για την κοινωνική ανάπτυξη της Κοπεγχάγης (1995).

Είναι πάντως γεγονός ότι το δικαίωμα στο περιβάλλον κατοχυρώνεται από ορισμένα μόνο συμβατικά κείμενα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου με δεσμευτική ισχύ. Έτσι, στο οικουμενικό επίπεδο, το άρθρο 24 παρ. 2 γ' της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού υποχρεώνει τα Κράτη να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για να καταπολεμήσουν τις ασθένειες και την κακή διατροφή, λαμβάνοντας υπόψη τους κινδύνους μόλυνσης του φυσικού περιβάλλοντος. Στο περιφερειακό επίπεδο, το άρθρο 24 του Αφρικανικού Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών ορίζει ότι όλοι οι λαοί έχουν δικαίωμα σε ένα γενικά ικανοποιητικό περιβάλλον ευνοϊκό για την ανάπτυξή τους. Το άρθρο 11 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που κατοχυρώνει οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα (Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ της 17.11.1988) αναγνωρίζει το δικαίωμα του καθενός να ζει σε ένα υγιεινό περιβάλλον και καλεί τα Κράτη να ενθαρρύνουν την προστασία, διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος.

Είναι χαρακτηριστικό ότι άλλες διεθνείς συμβάσεις προστασίας των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων δεν κατοχυρώνουν το δικαίωμα στο περιβάλλον ως τέτοιο, παρά μόνον έμμεσα, κυρίως μέσω της προστασίας της «υγείας» και της «υγιεινής»^[2]. Κατά την εξέταση των Εκθέσεων που υποβάλλονται στα όργανα ελέγχου των Συμβάσεων αυτών, γίνεται λόγος, αν και όχι συστηματικά και σε βάθος, για τα μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος που λαμβάνουν τα κράτη^[3]. Στο δε πιο προωθημένο διεθνές σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκείνο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο δικαίωμα στο περιβάλλον.

Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον τα κατοχυρωμένα από την ΕΣΔΑ δικαιώματα, αλλά και οι μέθοδοι ερμηνείας τους από τον ευρωπαϊό δικαστή, μπορούν να αξιοποιηθούν, ώστε το δικαίωμα στο περιβάλλον να ενταχθεί στο μηχανισμό προστασίας της Σύμβασης.

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση, πράγματι, είναι ένα «ζωντανό κείμενο» που ερμηνεύεται εξελικτικά, υπό το φως των σύγχρονων συνθηκών ζωής και των αντιλήψεων που επικρατούν στις δημοκρατικές κοινωνίες^[4]. Αν και προστατεύει, καταρχήν, ατομικά μόνο δικαιώματα, δεν συμβιβάζεται με την ιδέα της ύπαρξης « στεγανών» μεταξύ των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Επιβάλλει στα κράτη τη λήψη θετικών μέτρων για την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων. Παράλληλα, ενσωματώνει τους κοινωνικοπολιτικούς στόχους που επιδιώκουν τα κράτη μέρη, όπως η προώθηση της ισότητας των φύλων και, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, η προστασία του περιβάλλοντος.

Με αφετηρία την ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, είναι δυνατή η εφαρμογή σειράς άρθρων της Σύμβασης για την αντιμετώπιση των κινδύνων που απειλούν το περιβάλλον. Πρόκειται για το δικαίωμα στη ζωή (άρθρ. 2), την απαγόρευση της εξευτελιστικής και απάνθρωπης μεταχείρισης (άρθρ. 3), το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής (άρθρ. 8), το δικαίωμα στην πληροφόρηση (άρθρ. 10), το δικαίωμα στην ιδιοκτησία (άρθρ. 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου). Εξίσου σημαντικό είναι και το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, που συνδέεται με τη δυνατότητα πρόσβασης σε δικαστήριο και ενισχύει τους εθνικούς δικαιοδοτικούς μηχανισμούς προστασίας του δικαιώματος στο περιβάλλον. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε κατά πόσον η νομολογία των οργάνων της Στρασβούργου έχει πλήρως αξιοποιήσει τις

-όποιες- δυνατότητες παρέχει η Σύμβαση.

I. Δικαίωμα στο περιβάλλον και ουσιαστικά δικαιώματα

A. Το δικαίωμα στη ζωή

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, η Επιτροπή εκλήθη να διευκρινίσει τις σχέσεις μεταξύ του δικαιώματος στο περιβάλλον και του δικαιώματος στη ζωή που κατοχυρώνεται από το άρθρο 2 ΕΣΔΑ. Οι σχετικές όμως προσφυγές δεν ευδοκίμησαν, αφού κρίθηκαν από την Επιτροπή «προφανώς αβάσιμες». Στην πρώτη, ο προσφεύγων ζητούσε να απαγορευθεί στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας η ρίψη ατομικών απορριμμάτων στην Βόρειο Θάλασσα, η αποθήκευση πυρηνικού υλικού και ο πυρηνικός επανεξοπλισμός της χώρας[5]. Στην δεύτερη υπόθεση, οι προσφεύγοντες, μέλη σωματείου για την υπεράσπιση του περιβάλλοντος, διαμαρτύρονταν για το γεγονός ότι ένα μέρος του γειτονικού τους έλους εχρησιμοποιείτο για στρατιωτικούς σκοπούς[6]. Μια τρίτη υπόθεση αφορούσε την παράλειψη των αρμόδιων αρχών να ενημερώσουν τους ενδιαφερόμενους, τα παιδιά των οποίων υπέστησαν σοβαρές βλάβες της υγείας τους, για τους κινδύνους που συνεπαγόταν μια εκστρατεία εμβολιασμού[7].

Μια άλλη, πιο πρόσφατη, υπόθεση έδωσε σε ορισμένα μέλη του Δικαστηρίου την ευκαιρία να εκφράσουν, για πρώτη φορά, τις απόψεις τους σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος μέσω του Άρθρου 2 της Σύμβασης. Στην προσφυγή *Anna Maria Guerra και 39 άλλες γυναίκες κατά Ιταλίας*, οι ενδιαφερόμενες παραπονούνταν ότι κανένα συγκεκριμένο μέτρο δεν υιοθετήθηκε από τις αρχές για τη συμμόρφωση εργοστασίου υψηλού κινδύνου με τους ισχύοντες κανόνες ασφαλείας και προστασίας της υγείας του πληθυσμού και του περιβάλλοντος. Κατά τις προσφεύγουσες, η έλλειψη συγκεκριμένων μέτρων για τη μείωση της ρύπανσης και του κινδύνου σοβαρών ατυχημάτων προσβάλλει το δικαίωμά τους στο σεβασμό της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας. Η Επιτροπή δεν προχώρησε στην εξέταση της ουσίας της υπόθεσης, αφού έκρινε ότι, για τη συγκεκριμένη αιτίαση, δεν είχαν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα. Το Δικαστήριο, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, ασχολήθηκε μόνο με το ερώτημα εάν η έλλειψη ενημέρωσης του κοινού για τους κινδύνους σοβαρού ατυχήματος και για τις ενέργειες που πρέπει να γίνουν σε μια τέτοια περίπτωση συνιστά παραβίαση του άρθρου 8 ή του άρθρου 10 της Σύμβασης.

Έχοντας φθάσει στο συμπέρασμα ότι το εγκαλούμενο κράτος παραβίασε το άρθρο 8, το Δικαστήριο δεν εξέτασε το ζήτημα της παραβίασης του άρθρου 2[8].

Ενδιαφέρον όμως, στο σημείο αυτό, παρουσιάζουν οι συγκλίνουσες απόψεις ορισμένων δικαστών, οι οποίοι θεώρησαν ότι το άρθρο 2 προστατεύει το δικαίωμα στην υγεία και τη σωματική ακεραιότητα[9]. Συνεπώς, σύμφωνα με την άποψη αυτή, παραβιάζεται το άρθρο 2 εάν υφίστανται σοβαροί λόγοι για να πιστέψει κανείς ότι ο ενδιαφερόμενος αντιμετωπίζει πραγματικό κίνδυνο να υποβληθεί σε συνθήκες επικίνδυνες για την υγεία και τη σωματική ακεραιότητα, και, επομένως, για το ίδιο το δικαίωμά του στη ζωή. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που οι αρμόδιες αρχές δεν ανακοινώνουν πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες που μπορούν να οδηγήσουν στον κατά τα ανωτέρω κίνδυνο.

Η υπόθεση *L.C.B. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*[10] έδωσε στο Δικαστήριο την ευκαιρία να εφαρμόσει τη θεωρία των θετικών μέτρων στο πεδίο του Άρθρου 2, σε συνδυασμό με το δικαίωμα στο περιβάλλον. Στην υπόθεση αυτή, η προσφεύγουσα, που έπασχε από λευχαιμία, παραπονούνταν για το γεγονός ότι οι αρμόδιες αρχές δεν προειδοποίησαν τους γονείς της για τους κινδύνους που θα μπορούσε να συνεπάγεται για την υγεία της η συμμετοχή του πατέρα της στις πυρηνικές δοκιμές που διεξήγαγε το Ηνωμένο Βασίλειο στις Νήσους των Χριστουγέννων. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η πρώτη φράση του Άρθρου 2 παρ. 1 ΕΣΔΑ επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση, όχι μόνο να απέχουν από την με πρόθεση και παράνομη αφαίρεση της ζωής, αλλά και να λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για την προστασία της ζωής όσων βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία τους. Στο πλαίσιο αυτό, ρόλος του ευρωπαϊκού δικαστή είναι να διαπιστώσει εάν, με βάση τις περιστάσεις της υπόθεσης, το κράτος έκανε ό,τι θα μπορούσε να απαιτηθεί από αυτό για να προλάβει τη διακινδύνευση της ζωής του ενδιαφερομένου.

Μεταξύ των μέτρων που θα μπορούσε να λάβει το κράτος στη συγκεκριμένη περίπτωση, συγκαταλέγονταν η παροχή συμβουλών προς τους γονείς της προσφεύγουσας και η παρακολούθηση της υγείας του παιδιού τους. Η υποχρέωση όμως λήψεως παρόμοιων μέτρων προϋποθέτει ότι, κατά την κρίσιμη χρονική περίοδο, υπήρχε βάσιμος φόβος ότι η έκθεση του πατέρα στην ακτινοβολία θα μπορούσε να επιφέρει πραγματικούς κινδύνους για την υγεία της προσφεύγουσας. Επικαλούμενο τις εκθέσεις των εμπειρογνομόνων, τις πληροφορίες που είχαν στη διάθεσή τους οι αρχές κατά το κρίσιμο χρονικό διάστημα καθώς και αποφάσεις βρετανικών

δικαστηρίων, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν μπορούσε να στοιχειοθετηθεί η έκθεση του πατέρα της προσφεύγουσας σε επικίνδυνα επίπεδα ακτινοβολίας ούτε η ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της έκθεσης αυτής και της εμφάνισης λευχαιμίας στην προσφεύγουσα. Με βάση τα δεδομένα αυτά, το Δικαστήριο δεν δέχθηκε ότι οι αρμόδιες αρχές μπορούσαν ή όφειλαν να λάβουν θετικά μέτρα προστασίας της υγείας της προσφεύγουσας.

Από τη νομολογία αυτή, αλλά και τις προαναφερθείσες ατομικές γνώμες μελών του Δικαστηρίου, προκύπτει ότι το άρθρο 2 θα μπορούσε, μελλοντικά, να αξιοποιηθεί από το Δικαστήριο προκειμένου να επιβληθεί στα Κράτη η υποχρέωση λήψης θετικών μέτρων προστασίας της ζωής σε περίπτωση πραγματικής και σοβαρής απειλής για την υγεία και τη σωματική ακεραιότητα των ενδιαφερομένων, που οφείλεται σε περιβαλλοντικούς κινδύνους, είτε αυτοί προέρχονται από κρατικές αρχές είτε από ιδιώτες. Η λήψη των μέτρων αυτών καθίσταται ιδιαίτερα επιτακτική όταν οι ενδιαφερόμενοι συμμετέχουν, εκόντες άκοντες, σε επικίνδυνες δραστηριότητες των εθνικών αρχών (όπως οι πυρηνικές δοκιμές).

B. Το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και της κατοικίας

Το άρθρο 8 της Σύμβασης είναι η κυριότερη διάταξη που επικαλούνται οι προσφεύγοντες για να προβάλουν αιτιάσεις σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος. Οι περισσότερες από τις υποθέσεις αυτές αφορούσαν το πρόβλημα της ηχορύπανσης, κυρίως από σημαντικές, και απαραίτητες στη σύγχρονη κοινωνική και οικονομική ζωή, εγκαταστάσεις.

Η πρώτη υπόθεση^[11] αφορούσε τις συνθήκες ζωής της προσφεύγουσας, ιδιοκτήτριας σπιτιού που βρισκόταν ανάμεσα σε διάδρομο αεροδρομίου του Gatwick και έναν αυτοκινητόδρομο. Η προσφεύγουσα παραπονιόταν για τις οδυνηρές, εξαιτίας του θορύβου, συνθήκες της ζωής της, οι οποίες επηρέαζαν και την υγεία της, καθώς και για το γεγονός ότι απέτυχαν πολλές προσπάθειες πώλησής της ιδιοκτησίας της στην πλήρη αγοραία της αξία. Η υπόθεση διευθετήθηκε με φιλικό διακανονισμό, έδωσε όμως στην Επιτροπή την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι το κράτος υπέχει ευθύνη ακόμα και όταν οι οχλήσεις δεν οφείλονται σε αυτό, εάν οι οχλούσες εγκαταστάσεις έχουν κατασκευαστεί από δημόσιες αρχές, οι οποίες είναι και υπεύθυνες για τη διαχείρισή τους.

Στην δεύτερη υπόθεση[12], η Επιτροπή έκρινε παραδεκτή προσφυγή σχετικά με το θόρυβο και τις δονήσεις που προέρχονταν από το αεροδρόμιο του Heathrow. Η Επιτροπή διαπίστωσε ότι το επίπεδο ηχορύπανσης ήταν υψηλότερο από εκείνο της υπόθεσης *Arrondelle* και αποφάσισε να προχωρήσει στην εξέταση της ουσίας. Τούτο όμως τελικά δεν έγινε, αφού τα μέρη προχώρησαν σε φιλικό διακανονισμό.

Στην υπόθεση *Vearncombe κ.ά. κατά Γερμανίας*[13], η Επιτροπή επιβεβαίωσε τη θέση της, σύμφωνα με την οποία οι έντονοι και συνεχείς θόρυβοι για τους οποίους υπεύθυνα είναι τα κράτη μέρη δύσκολα συμβιβάζονται με το σεβασμό του δικαιώματος στη ιδιωτική και οικογενειακή ζωή. Εάν όμως η ηχορύπανση που υφίστανται οι ενδιαφερόμενοι δεν είναι ανυπόφορη και εξαιρετική, σε ό,τι αφορά το επίπεδο και τη διάρκεια της, δεν μπορεί να γίνει λόγος για προσβολή του δικαιώματος στο σεβασμό της ιδιωτικής ζωής. Και τούτο, ιδίως, όταν το κράτος καταβάλλει προσπάθειες, στηριζόμενες σε τεχνικές μελέτες, για τον περιορισμό του θορύβου.

Η υπόθεση *Powell και Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου*[14] ήταν η πρώτη που ήχθη ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου. Οι προσφεύγοντες παραπονούνταν για την ηχορύπανση που προερχόταν από το αεροδρόμιο του Heathrow, θεωρούσαν δε απαράδεκτα τα επίπεδα θορύβου που επιτρέπονταν από τους σχετικούς κανονισμούς και αναποτελεσματικά τα μέτρα που έλαβαν οι αρχές για να μειώσουν την έκθεση στον θόρυβο. Αντίθετα με την Επιτροπή, το Δικαστήριο δεν διέκρινε μεταξύ των δύο προσφευγόντων και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο θόρυβος από τα αεροπλάνα στο αεροδρόμιο του Heathrow ελάττωσε την ποιότητα της ιδιωτικής ζωής και των δύο, αν και σε διαφορετικό βαθμό για τον καθένα. Με τον τρόπο αυτό, η ένταση της όχλησης δεν αποτέλεσε κριτήριο για την ύπαρξη επέμβασης στο δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής, αλλά επηρέασε την κρίση του Δικαστηρίου του σεβασμού της αρχής της αναλογικότητας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το Δικαστήριο δεν αποσαφήνισε εάν, στη συγκεκριμένη περίπτωση, επρόκειτο περί παραβίασεως της «θετικής υποχρέωσης» του κράτους να λάβει εύλογα και επαρκή μέτρα για να προστατεύσει τα δικαιώματα που πηγάζουν από το άρθρο 8 παρ.1 της ΕΣΔΑ ή περί «επεμβάσεως δημόσιας αρχής» που πρέπει να δικαιολογείται σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 8. Και τούτο διότι, και στις δύο περιπτώσεις, οι εφαρμοστέες αρχές είναι παραπλήσιες. Ειδικότερα, πρόκειται, πρώτον, για την αναζήτηση μιας δίκαιης ισορροπίας ανάμεσα στα ανταγωνιστικά

συμφέροντα του ατόμου και της κοινωνίας στο σύνολό της και, *δεύτερον*, για την αναγνώριση στις εθνικές αρχές ενός περιθωρίου εκτίμησης για τη συγκεκριμενοποίηση των μέτρων που θα διασφαλίσουν τον σεβασμό της Σύμβασης. Εξάλλου, σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, για την αναζήτηση της «δίκαιης ισορροπίας» οι σκοποί που απαριθμούνται στην παρ. 2 του άρθρου 8.

Μεταξύ των σκοπών αυτών, ιδιαίτερα σημαντικός κρίθηκε από το Δικαστήριο εκείνος της «οικονομικής ευημερίας της χώρας». Από τη σκοπιά αυτή, η ύπαρξη μεγάλων διεθνών αεροδρομίων, ακόμα και σε αστικές πυκνοκατοικημένες περιοχές, και η αυξανόμενη χρησιμοποίηση προωθητικών αεροπλάνων είναι απαραίτητες στην εποχή μας. Η εκμετάλλευση ενός από τα πλέον πολυσύχναστα αεροδρόμια στον κόσμο, όπως εκείνο του Heathrow, προσβλέπει σε έναν θεμιτό σκοπό και δεν είναι δυνατόν να εξαλειφθούν ολοκληρωτικά οι αρνητικές επιπτώσεις του στο περιβάλλον.

Κατά το Δικαστήριο, οι εθνικές αρχές δεν αδράνησαν απέναντι σ' αυτούς τους κινδύνους για το περιβάλλον. Αντίθετα, έλαβαν διάφορα μέτρα για τον έλεγχο του θορύβου των αεροπλάνων στο αεροδρόμιο και τα περίχωρα. Τα μέτρα αυτά υιοθετήθηκαν σταδιακά, αφού προηγουμένως ακούστηκαν διάφορες ομάδες συμφερόντων και ενδιαφερόμενοι ιδιώτες, ενώ ελήφθησαν υπόψη οι διεθνώς ισχύοντες κανόνες, οι τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της αεροπλοΐας καθώς και τα διάφορα επίπεδα ηχορύπανσης που υφίστανται οι γείτονες.

Έχοντας υπόψη του τα ανωτέρω, το Δικαστήριο έκρινε εύλογη την εκτίμηση των διαδοχικών βρετανικών κυβερνήσεων ότι το πρόβλημα της ηχορύπανσης από τα αεροπλάνα αντιμετωπίζεται αποτελεσματικότερα με την υιοθέτηση ειδικών κανονισμών για την κατά το δυνατόν μεγαλύτερη μείωση των οχλήσεων, παρά με την αναγνώριση του δικαιώματος προσφυγής στα δικαστήρια, σύμφωνα με τις διαδικασίες του common law και την εφαρμογή του γενικού κριτηρίου της «reasonableness». Το Δικαστήριο θεώρησε ότι το εγκαλούμενο κράτος, αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα υπό την οπτική αυτή γωνία και λαμβάνοντας τις συγκεκριμένες ρυθμίσεις, δεν υπερέβη το περιθώριο εκτιμήσεώς του, ακόμα και στην περίπτωση του δεύτερου προσφεύγοντος, ο οποίος υπέστη σοβαρότερη ζημία εξαιτίας της αυξημένης ηχορύπανσης.

Παρόμοια συλλογιστική συναντούμε και στην απόφαση της Επιτροπής στην υπόθεση *S. κατά Γαλλίας* [15], που αφορούσε τις συνέπειες για την προσφεύγουσα της

εγκατάστασης πυρηνικού εργοστασίου που λειτουργούσε για λογαριασμό της γαλλικής Επιχείρησης Ηλεκτρισμού. Και στην υπόθεση αυτή, τονίστηκε η σημασία της εκμετάλλευσης παρόμοιου εργοστασίου για την οικονομική ευημερία της χώρας. Βεβαίως, το άτομο δεν πρέπει να υφίσταται ένα υπερβολικό βάρος στο όνομα της οικονομικής ανάπτυξης. Κατά την Επιτροπή, τα εθνικά δικαστήρια έλαβαν υπόψη τους όλες τις οχλήσεις από τον πυρηνικό σταθμό και επιδίκασαν στην ενδιαφερόμενη ένα ποσό, το οποίο μπορεί να κριθεί ως εύλογη αποζημίωση για τις οχλήσεις αυτές, έστω και αν αφορά μόνο την ηχορύπανση[16]. Συνεπώς, δεν σημειώθηκε παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας.

Χρειάστηκε να φθάσουμε στο 1994 για να διαπιστώσει το Δικαστήριο παραβίαση του άρθρου 8 για αιτιάσεις που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος. Στην υπόθεση *Lopez Ostra κατά Ισπανίας*[17], η προσφεύγουσα θεωρούσε ότι η εγκατάσταση και λειτουργία σταθμού καθαρισμού λυμάτων, σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων από την οικία της, ο οποίος εξέπεμπε ρυπογόνους καπνούς και ιδιαίτερα έντονη δυσοσμία, συνιστούσε παραβίαση του δικαιώματος στο σεβασμό της κατοικίας. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η σοβαρή μόλυνση του περιβάλλοντος μπορεί να επηρεάσει την ευεξία των ατόμων και να τους εμποδίσει να απολαύσουν την κατοικία τους, σε βάρος της ιδιωτικής και οικογενειακής τους ζωή, χωρίς να θέτει απαραιτήτως σε σοβαρό κίνδυνο την υγεία τους. Εξάλλου, δεν απέδωσε καμία σημασία στο γεγονός ότι ο επίμαχος σταθμός ανήκε σε ιδιωτική εταιρεία, αφού ο δήμος επέτρεψε την εγκατάσταση του εργοστασίου σε έκταση που του ανήκε, ενώ το κράτος επιχορήγησε την κατασκευή του. Ακολουθώντας τη νομολογία του στην υπόθεση *Powell και Rayner*, απέφυγε να αποσαφηνίσει εάν τα συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά θα έπρεπε να εξετασθούν από την άποψη των «θετικών υποχρεώσεων» ή από εκείνη της «επέμβασης» των δημοσίων αρχών στην απόλαυση των προστατευόμενων ελευθεριών. Θεώρησε δε ότι η αρχή της «δίκαιης ισορροπίας» μεταξύ των δικαιωμάτων της προσφεύγουσας και του δημοσίου συμφέροντος δεν έγινε σεβαστή, αφού η ενδιαφερόμενη υπέστη για περισσότερο από τρία χρόνια τη ρύπανση που προερχόταν από τον σταθμό και υποχρεώθηκε να μετακομίσει, έστω και με δαπάνες του δήμου, με όλες τις αρνητικές συνέπειες που αυτό συνεπάγεται. Πράγματι, η δωρεάν διάθεση διαμερίσματος στην προσφεύγουσα από τις δημοτικές αρχές δεν θεωρήθηκε ως επαρκής αποζημίωση για όλες τις οχλήσεις που είχε υποστεί κατά το παρελθόν.

Η διασταλτική ερμηνεία του δικαιώματος στην κατοικία, η ανάδειξη των θετικών υποχρεώσεων των εθνικών αρχών, αλλά και η ευρεία αναγνώριση της διεθνούς ευθύνης του κράτους αναμένεται να συμβάλουν στην εμβάθυνση και την επέκταση της προστασίας του δικαιώματος στο περιβάλλον από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Θα πρέπει, πάντως, να σημειώσουμε ότι η νομολογία *Lopez Ostra* φαίνεται να δυσχεραίνει σημαντικά την επιτυχή επίκληση της απαγόρευσης της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης (άρθρο 3 ΕΣΔΑ) κατά της σοβαρής υποβάθμισης των περιβαλλοντικών συνθηκών. Πράγματι, το Δικαστήριο απέρριψε τον σχετικό ισχυρισμό της προσφεύγουσας, θεωρώντας ότι οι, σαφώς προβληματικές, συνθήκες διαβίωσής της δεν ξεπέρασαν ένα τέτοιο όριο βαρύτητας, ώστε να μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «εξευτελιστική μεταχείριση»[\[18\]](#).

Γ. Δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και δικαίωμα πληροφόρησης

Μια από τις σημαντικότερες συνιστώσες του δικαιώματος στο περιβάλλον είναι το δικαίωμα πληροφόρησης των πολιτών για δραστηριότητες που ενδέχεται να προκαλέσουν βλάβη στο περιβάλλον. Το δικαίωμα αυτό έχει δύο όψεις: η πρώτη είναι η υποχρέωση του κράτους να παράσχει τις σχετικές πληροφορίες χωρίς προηγούμενη αίτηση των ενδιαφερομένων, ιδίως σε περίπτωση περιβαλλοντικά επικίνδυνων εγκαταστάσεων. Η δεύτερη όψη είναι η ελεύθερη πρόσβαση στις πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές, ακόμη και ελλείψει ειδικού έννομου συμφέροντος[\[19\]](#).

Με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στην υπόθεση *Guerra κατά Ιταλίας*[\[20\]](#). Στην υπόθεση αυτή, οι προσφεύγοντες παραπονούνταν για την έλλειψη ενημέρωσης του πληθυσμού γύρω από τους κινδύνους και τα ληπτέα μέτρα σε περίπτωση ατυχήματος σε χημικό εργοστάσιο. Οι ενδιαφερόμενοι κατοικούσαν σε ακτίνα ενός χιλιομέτρου από εργοστάσιο που είχε καταταγεί στην κατηγορία «υψηλού κινδύνου» λόγω των προϊόντων που παρήγαγε. Κατόπιν εκρήξεως που σημειώθηκε, απελευθερώθηκαν μεγάλες ποσότητες από επικίνδυνες ουσίες, με αποτέλεσμα 150 άτομα να οδηγηθούν στο νοσοκομείο λόγω οξείας δηλητηρίασης από αρσένιο.

Κατά το Δικαστήριο, το άρθρο 10 ΕΣΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα ακώλυτης πρόσβασης των πολιτών στις πληροφορίες που οποιοσδήποτε επιδιώκει ή συναινεί να παράσχει, αλλά δεν επιβάλλει, καταρχήν, θετική υποχρέωση στις εθνικές αρχές να συλλέγουν και να διαδίδουν με δική τους πρωτοβουλία πληροφορίες στους

ενδιαφερομένους.

Η υποχρέωση όμως αυτή συνάγεται από το άρθρο 8 ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο, ακολουθώντας τη νομολογία *Lopez Ostra*, έκρινε ότι, βαριές προσβολές του περιβάλλοντος συνιστούν επέμβαση στο δικαίωμα στην απόλαυση της κατοικίας, αλλά και στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των ατόμων. Έτσι, η εκπομπή επικίνδυνων ουσιών, όταν έχει άμεσες συνέπειες στους ενδιαφερόμενους, οδηγεί στην εφαρμογή του άρθρου 8, το οποίο επιβάλλει τη λήψη από τις εθνικές αρχές θετικών μέτρων, που να διασφαλίζουν τον αποτελεσματικό σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Η μη συμμόρφωση των ιταλικών αρχών στη θετική υποχρέωση ενημέρωσης των ενδιαφερομένων φαλκίδευσε, θα λέγαμε, το δικαίωμα «αυτοκαθορισμού» και λήψεως κρίσιμων αποφάσεων που αφορούν την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή τους: Πράγματι, οι κάτοικοι μιας περιβαλλοντικά επιβαρημένης περιοχής δεν είχαν στη διάθεσή τους τα δεδομένα εκείνα που θα τους επέτρεπαν να αξιολογήσουν τους κινδύνους που θα μπορούσαν να προκύψουν για τους ίδιους και τους οικείους τους από την παραμονή τους σε μια κοινότητα εκτεθειμένη στην περίπτωση ατυχήματος στο γειτονικό εργοστάσιο και να δράσουν αναλόγως.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο κατέληξε στην παραβίαση του άρθρου 8, χωρίς να εξετάσει, όπως είδαμε προηγουμένως, το ζήτημα της παραβίασης του δικαιώματος στη ζωή των ενδιαφερομένων.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, χάρις στη νομολογία *Guerra*, η μη εφαρμογή από τις εθνικές αρχές της εσωτερικής, αλλά και κοινοτικής, νομοθεσίας σχετικά με το δικαίωμα πληροφόρησης σε θέματα περιβάλλοντος μπορεί να προσβληθεί ενώπιον του Δικαστηρίου. Δεν είναι βέβαιον, όμως, ότι το βήμα αυτό είναι αρκετό. Και τούτο για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή το Δικαστήριο προέβη σε μια στενή ερμηνεία του γενικού δικαιώματος στην πληροφόρηση, που κατοχυρώνει το άρθρο 10 της Σύμβασης. Δεύτερον, διότι φαίνεται να συνδέει το σεβασμό του δικαιώματος αυτού με τον βαθμό διακινδύνευσης της ζωής και των άλλων έννομων αγαθών των ενδιαφερομένων σε περίπτωση ατυχήματος^[21]. Με άλλα λόγια, η υποχρέωση παροχής πληροφοριών από τις εθνικές αρχές εξαρτάται, καταρχήν, από την επικινδυνότητα για το περιβάλλον των εγκαταστάσεων τις οποίες αφορούν, καθώς και από το εάν συνέβησαν κατά το παρελθόν περιστατικά που επαληθεύουν τον κίνδυνο αυτό. Θα περίμενε κανείς μια λιγότερο επιφυλακτική νομολογιακή καθιέρωση του δικαιώματος πληροφόρησης, που

αποτελεί σημαντική συνιστώσα του γενικότερου δικαιώματος στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής και της κατοικίας που κατοχυρώνει το άρθρο 8.

Η νομολογία αυτή επιβεβαιώθηκε και στη μεταγενέστερη απόφαση *McGinley και Egan κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [22]. Οι προσφεύγοντες, που υπηρετούσαν στην περιοχή της Νήσου των Χριστουγέννων κατά την περίοδο στην οποία η Μεγάλη Βρετανία προέβαινε σε ατμοσφαιρικές πυρηνικές δοκιμές, πίστευαν ότι είχαν εκτεθεί σκόπιμα σε επικίνδυνα επίπεδα ακτινοβολίας, για πειραματικούς λόγους. Παραπονούνταν ότι οι αρχές δεν τους ενημέρωσαν για τις συνέπειες της έκθεσης και τους απαγόρευσαν την πρόσβαση στους σχετικούς φακέλους.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι, από τη στιγμή που μια Κυβέρνηση προχωρεί σε δραστηριότητες επικίνδυνες, όπως οι πυρηνικές δοκιμές, οι οποίες ενδέχεται να επιφέρουν μοιραίες συνέπειες στην υγεία των προσώπων που συμμετέχουν σε αυτές, το δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής επιτάσσει τη δημιουργία αποτελεσματικού μηχανισμού, που να επιτρέπει στα πρόσωπα αυτά να ζητούν την κοινοποίηση όλων των σχετικών στοιχείων και δεδομένων. Αντίθετα, όμως, με την υπόθεση *Guerra*, δεν μπορούσε να αποδειχθεί ότι οι αρχές είχαν στη διάθεσή τους έγγραφα και στοιχεία που αρνούνταν να γνωστοποιήσουν. Εξάλλου, σε ό,τι αφορά τον πίνακα των επιπέδων ακτινοβολίας, η ύπαρξη του οποίου δεν αμφισβητείτο, το εθνικό δίκαιο προέβλεπε μια διαδικασία που θα επέτρεπε στους προσφεύγοντες, εάν την είχαν αξιοποιήσει, να λάβουν γνώση των σχετικών στοιχείων.

Η απόφαση αυτή επιβεβαιώνει τους περιορισμούς του δικαιώματος πληροφόρησης για θέματα περιβάλλοντος στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Δικαστήριο δεν κατοχυρώνει την υποχρέωση των αρχών να επεξεργάζονται και να συλλέγουν πληροφορίες κατάλληλες να απαντήσουν στην έντονη ανησυχία και υπαρξιακή αγωνία που αναμφισβήτητα αισθάνονται πρόσωπα τα οποία συμμετέχουν σε δραστηριότητες επικίνδυνες για την υγεία τους και το περιβάλλον. Αλλά ακόμα και όταν κατέχουν τέτοιες πληροφορίες, οι αρχές δεν υποχρεούνται να τις κοινοποιήσουν αυτεπαγγέλτως: ενδέχεται να απαιτηθεί η προσφυγή σε ένδικα βοηθήματα προσώπων που έχουν έννομο συμφέρον. Καταδεικνύονται έτσι οι αδυναμίες μιας νομολογιακής προσέγγισης που αρνείται την επιβολή στις εθνικές αρχές μιας γενικής θετικής υποχρέωσης πληροφόρησης και ελεύθερης πρόσβασης των πολιτών στα στοιχεία που αφορούν το περιβάλλον.

Από την προεκτεθείσα νομολογία, φαίνεται ότι το άρθρο 8 ΕΣΔΑ αποτελεί το κλειδί με το οποίο διασφαλίζεται η εισδοχή των περιβαλλοντικών αξιών στον μηχανισμό προστασίας της Σύμβασης. Αναγνωρίζεται πλέον ότι η, σοβαρή τουλάχιστον, μόλυνση του περιβάλλοντος συνιστά περιορισμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, καθώς και της κατοικίας, ακόμη και αν δεν συνοδεύεται από βλάβη της υγείας των ενδιαφερομένων. Αξιοποιώντας τη θεωρία των θετικών υποχρεώσεων, το Δικαστήριο επιτάσσει τη λήψη από τις εθνικές αρχές μέτρων για τον περιορισμό και την αποκατάσταση των περιβαλλοντικών ζημιών και κατοχυρώνει το δικαίωμα στην πληροφόρηση. Συγχρόνως, επιβεβαιώνει ότι το κράτος μπορεί να υπέχει ευθύνη και στην περίπτωση που υπαίτιος για τη μόλυνση του περιβάλλοντος είναι ιδιωτικός, μη δημόσιος φορέας.

Βεβαίως, η κατάσταση απέχει από το να είναι ειδυλλιακή. Το Δικαστήριο δεν φαίνεται πρόθυμο να εξαντλήσει τη δυναμική των αρχών που έχει καθιερώσει. Προχωρεί με πολύ προσεκτικά βήματα, αφήνοντας εξόδους διαφυγής στις εθνικές αρχές. Σε αυτές συγκαταλέγονται η υπό όρους κατοχύρωση του δικαιώματος στην πληροφόρηση, η αναγνώριση ευρέος περιθωρίου εκτίμησης στα κράτη μέλη, καθώς η νομιμοποίηση της οικονομικής ευημερίας ως σκοπού που μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμούς του δικαιώματος στο περιβάλλον.

Δ. Η προστασία της ιδιοκτησίας

Το μείζον θέμα των σχέσεων μεταξύ του δικαιώματος στο περιβάλλον και της προστασίας της ιδιοκτησίας δεν φαίνεται να κατέχει κεντρική θέση στη νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου. Από τον -σχετικά μικρό- αριθμό αποφάσεων της Επιτροπής και του Δικαστηρίου μπορούν να συναχθούν οι ακόλουθες τρεις νομολογιακές κατευθύνσεις:

Πρώτον, επιβλαβή για το περιβάλλον μέτρα συνιστούν, κατά κανόνα, επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι, κατ' αρχήν, το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου δεν κατοχυρώνει το δικαίωμα διατήρησης και απόλαυσης των αγαθών σε ένα ευχάριστο περιβάλλον[23]. Οι πολύ έντονοι, όμως, θόρυβοι μπορούν να επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό την αξία ενός ακινήτου, ακόμη και να καταστήσουν αδύνατη την πώλησή του, συνιστώντας έτσι μερική στέρηση της ιδιοκτησίας[24]. Επομένως, η μείωση της αξίας της

ιδιοκτησίας εξαιτίας δραστηριοτήτων που επιβαρύνουν το περιβάλλον αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

Δεύτερον, λόγοι δημόσιας ωφέλειας, ιδίως η οικονομική ευημερία του Κράτους, μπορούν να δικαιολογήσουν μέτρα επιβλαβή για το περιβάλλον, αρκεί βεβαίως να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού και του σεβασμού των περιουσιακών δικαιωμάτων. Κατά τον έλεγχο του αν συντρέχει η δίκαιη αυτή ισορροπία σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, οι εθνικές αρχές διαθέτουν ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Υπέρτατο κριτήριο τηρήσεως της αρχής της αναλογικότητας είναι η καταβολή εύλογης αποζημίωσης, για τον καθορισμό του ύψους της οποίας το κράτος χαίρει, επίσης, ενός σημαντικού περιθωρίου εκτιμήσεως.

Τρίτον, και αντιστρόφως, λόγοι προστασίας και αναβάθμισης του περιβάλλοντος μπορούν κατ' αρχήν να δικαιολογήσουν περιορισμούς στην απόλαυση της ιδιοκτησίας. Τούτο έχει κριθεί από σειρά αποφάσεων της Επιτροπής[25], αλλά και από το ίδιο το Δικαστήριο. Στην υπόθεση *Fredin*[26], το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η σύγχρονη κοινωνία ενδιαφέρεται ολοένα και περισσότερο για την προστασία του περιβάλλοντος. Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο παραχώρησε ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα κράτη μέλη κατά τον έλεγχο μέτρων που αποσκοπούν στον περιορισμό της χρήσης της ιδιοκτησίας για λόγους προστασίας του περιβάλλοντος.

Από την άποψη αυτή, είναι πιθανόν να επικρατήσει μια εξελικτική ερμηνεία της Σύμβασης, χάρις στην οποία θα εντάσσεται στη συλλογιστική του Δικαστηρίου η προστασία του περιβάλλοντος ως μείζων στόχος των κρατικών πολιτικών. Η ένταξη αυτή, σε συνδυασμό με την επέκταση των ορίων του περιθωρίου εκτίμησης των κρατών, θα νομιμοποιεί, σε μεγάλο βαθμό, τη λήψη από τις εθνικές αρχές μέτρων προστατευτικών του περιβάλλοντος και περιοριστικών της ιδιοκτησίας[27].

II. Δικαίωμα στο περιβάλλον και δικονομικά δικαιώματα

Το ζήτημα της εφαρμογής των εγγυήσεων του άρθρου 6 της Σύμβασης στις περιβαλλοντικές υποθέσεις τέθηκε επ' ευκαιρία των πρώτων ήδη σχετικών προσφυγών που ασκήθηκαν ενώπιον της Επιτροπής.

Όπως είναι γνωστό, η εφαρμογή των εγγυήσεων μιας δίκαιης δίκης του Άρθρου 6 της Σύμβασης προϋποθέτει την ύπαρξη αμφισβήτησης, αληθούς και σοβαρής, η οποία πρέπει να είναι ευθέως καθοριστική για δικαιώματα αστικής φύσεως που αναγνωρίζονται από την εθνική νομοθεσία[28].

Η «αστική» φύση του δικαιώματος στο περιβάλλον δεν αμφισβητείται, στο μέτρο που το δικαίωμα αυτό βρίσκεται, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος, σε στενή συνάφεια με άλλα δικαιώματα που κατοχυρώνει η Σύμβαση, τα οποία εμπίπτουν αβίαστα στην προαναφερθείσα «αυτόνομη» έννοια.

Έτσι το Δικαστήριο, στην υπόθεση *Zander κατά Σουηδίας*[29], που αφορούσε τη μόλυνση πηγαδιού των προσφευγόντων, έκρινε ότι οι αξιώσεις για αποζημίωση των ενδιαφερομένων συνδέονταν άμεσα με τη δυνατότητά τους να χρησιμοποιούν το πόσιμο νερό του πηγαδιού τους. Αυτή η δυνατότητα συνιστά μια όψη των δικαιωμάτων τους ως ιδιοκτητών του ακινήτου, όπου βρισκόταν το πηγάδι. Εφόσον, λοιπόν, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία είναι «αστικής φύσεως», το αυτό ισχύει και για την συγκεκριμένη επίδικη αξίωση, παρά τα στοιχεία δημοσίου δικαίου που είχε κατά την εσωτερική έννομη τάξη. Αντίστοιχα, το δικαίωμα προστασίας της σωματικής ακεραιότητας από τους κινδύνους που ενέχει η χρήση της πυρηνικής ενέργειας είναι, επίσης, «αστικής φύσεως»[30]. Επομένως, το δικαίωμα στο περιβάλλον, κατά το μέτρο που σχετίζεται άμεσα με την προστασία της ιδιοκτησίας και του δικαιώματος στη ζωή, εμπίπτει, καταρχήν, στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 6.

Περισσότερο προβληματική αποδείχθηκε η απαίτηση της αναγνώρισεως δικαιώματος από την εθνική έννομη τάξη. Σε ορισμένες υποθέσεις που εξέτασαν η Επιτροπή και το Δικαστήριο, το εσωτερικό δίκαιο απέκλειε, ολικώς ή μερικώς, το δικαίωμα αποζημίωσης των θυμάτων δραστηριοτήτων επιβαρυντικών για το περιβάλλον[31]. Σε μια τέτοια περίπτωση, τα όργανα του Στρασβούργου δεν μπορούν παρά να καταλήξουν στην μη εφαρμογή του Άρθρου 6 της Σύμβασης: πράγματι, το άρθρο αυτό δεν αποσκοπεί στην κατοχύρωση και δικαστική προστασία δικαιωμάτων, την ύπαρξη των οποίων αποκλείει ρητώς η εθνική έννομη τάξη.

Το ζήτημα της «έκβασης» της διαφοράς σε σχέση με το επίδικο δικαίωμα αστικής φύσεως, βρέθηκε στο επίκεντρο δύο σημαντικών αποφάσεων του Δικαστηρίου.

Στην υπόθεση *Balmer-Schafroth* κατά *Ελβετίας*^[32], κρίθηκε ότι, αμφισβήτηση σχετική με την παράταση από το ελβετικό Ομοσπονδιακό Συμβούλιο (ομοσπονδιακή κυβέρνηση) της άδειας εκμετάλλευσης σταθμού πυρηνικής ενέργειας δεν ανήκει στο πεδίο εφαρμογής του Άρθρου 6. Κατά το Δικαστήριο, οι ενδιαφερόμενοι διεκδικούσαν ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου το δικαίωμα επαρκούς προστασίας της σωματικής τους ακεραιότητας από τους κινδύνους που προκαλεί η χρήση της πυρηνικής ενέργειας. Το δικαίωμα αυτό ήταν «αστικής φύσεως» και αναγνωριζόταν από το ελβετικό δίκαιο, τόσο στο νομοθετικό όσο και στο συνταγματικό επίπεδο (μέσω της προστασίας του δικαιώματος στη ζωή).

Πιο δύσκολη ήταν η απάντηση στο ερώτημα αν η αμφισβήτηση ήταν «πραγματική» και «σοβαρή». Η ελβετική Κυβέρνηση αρνούσαν το χαρακτήρα αυτό προβάλλοντας δυο επιχειρήματα: *Πρώτον* ότι η διαφορά είχε κυρίως τεχνικό και ελάχιστα νομικό χαρακτήρα. *Δεύτερον* ότι, ακόμη και αν οι δικαστές είχαν στη διάθεσή τους τον απαραίτητο χρόνο και τις γνώσεις για να επιλύσουν παρόμοια διαφορά, η ηθική και πολιτική ευθύνη για τη λήψη της απόφασης ανήκει αποκλειστικά στην πολιτική εξουσία. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, αρμόδιο ήταν το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο και όχι το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο. Εάν, συνεχίζει η Κυβέρνηση, κάθε απόφαση που μπορεί να θίγει τα οικονομικά συμφέροντα ενός προσώπου έπρεπε να λαμβάνεται από ένα δικαστήριο, ο πολιτικός και δημοκρατικός διάλογος θα έχανε κάθε νόημα.

Ευτυχώς, το Δικαστήριο του Στρασβούργου δεν αποδέχτηκε την επιχειρηματολογία αυτή. Έκρινε, αντίθετα, ότι ο περίπλοκος τεχνικός χαρακτήρας των ζητημάτων που ανακύπτουν δεν εμποδίζει από μόνος του την εφαρμογή του άρθρου 6. Εξάλλου, οι τεχνικού χαρακτήρα εκτιμήσεις αποσκοπούσαν στο να επιτρέψουν στο Ομοσπονδιακό Συμβούλιο να επαληθεύσει το σεβασμό των όρων που επιτάσσει η νομοθεσία για την παράταση της άδειας εκμετάλλευσης. Στο μέτρο που απέβλεπε στο να ελέγξει αν οι νόμιμες προϋποθέσεις είχαν τηρηθεί, η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου έμοιαζε περισσότερο με δικαστική απόφαση παρά με διακήρυξη πολιτικού χαρακτήρα (όπως ήταν η απόφαση πυρηνικού μορατόριουμ που το ίδιο Συμβούλιο, ως Κυβέρνηση, είχε λάβει το 1990). Υπήρχε λοιπόν νομικού χαρακτήρα αμφισβήτηση, η οποία ήταν πραγματική και σοβαρή, αφού άλλωστε και το ίδιο το Συμβούλιο είχε κηρύξει παραδεκτή την αίτηση των ενδιαφερομένων.

Αν και ξεπέρασε δύο σκοπέλους, η υπόθεση πνίγηκε στα ρηχά. Απρόσμενα, το

Δικαστήριο, με ισχυρή μειοψηφία (12-8) και αντίθετα με την Επιτροπή, έκρινε ότι οι προσφεύγοντες δεν θεμελίωσαν την ύπαρξη στενού συνδέσμου ανάμεσα στις συνθήκες εκμετάλλευσης του πυρηνικού εργοστασίου που κατήγγειλαν (σοβαρές και ανεπανόρθωτες κατασκευαστικές ελλείψεις, παράβαση των συγχρόνων κανόνων ασφαλείας, κλπ.) και το δικαίωμα στην προστασία της σωματικής τους ακεραιότητας. Δεν απέδειξαν, ιδίως, ότι ήταν προσωπικά εκτεθειμένοι, εξαιτίας της λειτουργίας του πυρηνικού εργοστασίου, σε απειλή όχι μόνο σοβαρή, αλλά συγκεκριμένη και, κυρίως, επικείμενη. Έτσι η επίδραση στον πληθυσμό των μέτρων που θα μπορούσε να είχε πάρει το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο ήταν υποθετική. Ούτε οι κίνδυνοι ούτε τα μέσα αποφυγής τους παρουσίαζαν το βαθμό πιθανότητας που θα καθιστούσε την έκβαση της αμφισβήτησης άμεσα αποφασιστική για το δικαίωμα που επικαλούνταν οι ενδιαφερόμενοι. Ο σύνδεσμος ανάμεσα στο δικαίωμα αυτό και την απόφαση του Συμβουλίου ήταν πολύ μακρινός και χαλαρός, με αποτέλεσμα να μην εφαρμόζεται το άρθρο 6.

Η απόφαση αυτή μας φαίνεται παράδοξη και ατυχής. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι οι ενδιαφερόμενοι δεν είχαν ουσιαστικά έννομο συμφέρον, κάτι που ούτε το ίδιο το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο είχε υποστηρίξει. Η νομολογία αυτή έρχεται σε άμεση αντίθεση με τις σύγχρονες διεθνείς τάσεις, που επιτάσσουν ιδιαίτερη ευαισθησία στα περιβαλλοντικά ζητήματα, ολοένα και ευρύτερη αναγνώριση του έννομου συμφέροντος των θιγομένων, δυσπιστία απέναντι στην εκτελεστική εξουσία και, αντιθέτως, ολοένα και αυξανόμενη εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη, ικανή να αντισταθεί στους τεχνοκρατικούς πειρασμούς της διοίκησης.

Νομίζουμε ότι πίσω από την απόφαση του Δικαστηρίου διαφαίνεται η διάθεση σεβασμού μιας ιδιαιτερότητας της ελβετικής έννομης τάξης που καθιερώνει την αρμοδιότητα ενός πολιτικού οργάνου να προβαίνει σε νομικό συλλογισμό και να εκδίδει οιονεί δικαστική απόφαση. Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η αναγνώριση του δικαιώματος πρόσβασης στα δικαστήρια σε ανάλογες περιπτώσεις δεν κινδυνεύει να οδηγήσει σε Κράτος Δικαστών, αφού, όπως και το ίδιο το Δικαστήριο παραδέχεται, πρόκειται για καθαρά νομικά ζητήματα, που δεν θίγουν την πολιτική απόφαση σχετικά με το θεμιτό ή μη της χρησιμοποίησης της πυρηνικής ενέργειας για ειρηνικούς σκοπούς. Δεν θα πρέπει, πάντως, να παραβλέψουμε και τις θετικές πλευρές της απόφασης: την έμμεση αναγνώριση του δικαιώματος στη σωματική ακεραιότητα ως δικαιώματος αστικής φύσεως και την απόρριψη της άποψης που θεωρεί τις τεχνικές

εκτιμήσεις της διοίκησης εξ ορισμού ανεπίδεκτες δικαστικής εκτίμησης.

Τη νομολογία αυτή επιβεβαίωσε και η απόφαση *Athanassoglou κ.ά. κατά Ελβετίας*^[33], που εκδόθηκε από το νέο, ενιαίο πλέον, Δικαστήριο. Οι προσφεύγοντες, συνεπικουρούμενοι από τη μειοψηφία της Επιτροπής, επιχείρησαν να διακρίνουν μεταξύ των δύο υποθέσεων, επικαλούμενοι έκθεση γερμανικού οικολογικού ινστιτούτου, από την οποία προέκυπτε ότι αυτοί ευρίσκονταν εκτεθειμένοι σε συγκεκριμένο και επικείμενο κίνδυνο εξαιτίας της λειτουργίας του πυρηνικού σταθμού του Bznauil. Όμως, κατά το Δικαστήριο, από την έκθεση αυτή δεν συναγόταν ότι οι ενδιαφερόμενοι διέτρεχαν τέτοιο κίνδυνο, ούτε ανατρέπονταν τα πορίσματα της Κυβέρνησης, ανεξάρτητων φορέων και διεθνών οργανισμών που διαβεβαίωναν περί του αντιθέτου. Εξάλλου, η πλειοψηφία του Δικαστηρίου έκρινε ότι, στην πραγματικότητα, οι αιτιάσεις των προσφευγόντων δεν στρέφονταν κατά της συγκεκριμένης απειλής, όσο κατά του γενικότερου κινδύνου που παρουσιάζουν όλοι οι πυρηνικοί σταθμοί. Με άλλα λόγια, οι προσφεύγοντες επιχείρησαν να αντλήσουν από το άρθρο 6 της Σύμβασης ένα ένδικο βοήθημα για να αμφισβητήσουν την ίδια την αρχή της χρήσης της πυρηνικής ενέργειας και να μεταφέρουν την ευθύνη λήψεως της τελικής απόφασης για την εκμετάλλευση των διαφόρων πυρηνικών εργοστασίων από την Κυβέρνηση στα δικαστήρια. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να επιβληθεί έξωθεν: κάθε Κράτος είναι ελεύθερο να αποφασίσει σύμφωνα με τις δικές του πολιτικές δημοκρατικές διαδικασίες πώς να ρυθμίσει, κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο, τη χρήση της πυρηνικής ενέργειας. Ως προς το σημείο αυτό η Σύμβαση παραμένει ουδέτερη.

Και οι δύο αυτές αποφάσεις συμβιβάζονται δύσκολα με την θεμελιώδη «αρχή της πρόληψης»^[34]. Πράγματι, το Δικαστήριο φαίνεται να θέτει ένα σχεδόν ανυπέρβλητο εμπόδιο στους προσφεύγοντες, αφού μεταθέτει σε αυτούς το βάρος της απόδειξης του συγκεκριμένου και επικείμενου χαρακτήρα της απειλής για τα δικαιώματά τους^[35]. Θα έλεγε κανείς ότι, για να ανταποκριθεί ο ενδιαφερόμενος στο βάρος αυτό, θα πρέπει να ασκήσει το ένδικο βοήθημα αφού πρώτα πραγματοποιηθεί ο περιβαλλοντικός κίνδυνος που προσπαθεί να αποτρέψει απευθυνόμενος στα αρμόδια δικαστήρια^[36]. Έτσι το Δικαστήριο εμφανίζεται να αποδυναμώνει τον ρόλο των εθνικών δικαστηρίων στην πρόληψη των παραβιάσεων του δικαιώματος στο περιβάλλον.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η Επιτροπή εμφανίσθηκε ιδιαίτερα αρνητική απέναντι στην προοπτική «μετεξέλιξης» της προσφυγής ενώπιον των οργάνων της Σύμβασης για θέματα περιβάλλοντος σε οιονεί «λαϊκή αγωγή». Στο πλαίσιο αυτό, αποφάσισε, με την ευκαιρία προσφυγής κατά της απόφασης του Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας να επαναληφθούν οι πυρηνικές δοκιμές στον Ειρηνικό, ότι η απλή επίκληση κινδύνων εγγενών στη χρήση της πυρηνικής ενέργειας, για ειρηνικούς ή πολιτικούς σκοπούς, δεν αρκεί για να δώσει στους προσφεύγοντες την ιδιότητα του «θύματος». Αυτοί θα πρέπει να υποστηρίξουν με εύλογα επιχειρήματα ότι, ελλείψει επαρκών προληπτικών μέτρων, ο βαθμός πιθανότητας της επελεύσεως ζημίας είναι τέτοιος, που μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά παραβίαση των δικαιωμάτων τους, υπό την προϋπόθεση ότι οι συνέπειες της προσβαλλόμενης πράξης δεν είναι υπερβολικά απώτερες[37].

Κατά τα λοιπά, όλες οι επί μέρους εκφάνσεις του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη εφαρμόζονται και στις υποθέσεις που αφορούν, έστω και εμμέσως, την προστασία του περιβάλλοντος. Το Δικαστήριο έχει διαπιστώσει παραβίαση του άρθρου 6 εξαιτίας:

- υπέρβασης του εύλογου χρόνου διεξαγωγής δίκης, που αφορούσε αγωγή αποζημίωσης λόγω της ηχορύπανσης και της μόλυνσης του αέρα από παρακείμενο αεροδρόμιο[38],

- αποκλεισμού της ασκήσεως ενδίκου βοηθήματος κατά διοικητικής πράξης[39]. Σημειώνουμε, πάντως, ότι, το άρθρο 6 της Σύμβασης δεν επιτάσσει τον δικαστικό έλεγχο διατάξεων τυπικών νόμων που συνιστούν επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος στο περιβάλλον[40],

- ασάφειας της εθνικής νομοθεσίας και νομολογίας σε ό,τι αφορά τον νομικό χαρακτηρισμό περιοχής ως ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, η οποία δυσχεραίνει τη δυνατότητα πρόσβασης σε δικαστήριο[41].

Σημειώνουμε, τέλος, ότι το δικαίωμα πρόσβασης σε διοικητικά έγγραφα μπορεί να τεθεί, όχι μόνο στη βάση των άρθρων 8 και 10 της Σύμβασης, αλλά και στο πλαίσιο του σεβασμού του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Το δικαίωμα αυτό παραβιάζεται στην περίπτωση που το εγκαλούμενο κράτος αρνήθηκε αναληθώς την ύπαρξη εγγράφων, ή εμπόδισε την πρόσβαση των προσφευγόντων σε αυτά, τα οποία θα βοηθούσαν τους

ενδιαφερόμενους να αποδείξουν ενώπιον ενός δικαστηρίου ότι είχαν εκτεθεί σε επικίνδυνα επίπεδα ραδιενέργειας. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να προβλέπεται διαδικασία κατάλληλη να οδηγήσει στη γνωστοποίηση προς τους προσφεύγοντες των εγγράφων αυτών[42].

Γενική αποτίμηση

Από τη σύντομη επισκόπηση της νομολογίας των οργάνων του Στρασβούργου προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι το δικαίωμα στο περιβάλλον δεν κατέχει στο σύστημα της Σύμβασης μια θέση ανάλογη με τη σημασία του στη σύγχρονη εποχή. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, αφού ένα κατεξοχήν σύνθετο δικαίωμα, όπως εκείνο στο περιβάλλον, δύσκολα εντάσσεται σε ένα διεθνή μηχανισμό προστασίας ατομικών κυρίως δικαιωμάτων. Δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί, πάντως, η προσπάθεια Επιτροπής και Δικαστηρίου να εντάξουν την περιβαλλοντική προβληματική στη νομολογία τους. Όλοι όσοι υπόκεινται στη δικαιοδοσία των κρατών μερών στην ΕΣΔΑ μπορούν να επικαλεστούν το δικαίωμα στη ζωή, στην προστασία της κατοικίας και της ιδιωτικής ζωής, στην πληροφόρηση ή στη διεξαγωγή μιας δίκαιης δίκης, προκειμένου να αντιμετωπίσουν μια περισσότερο ή λιγότερο σοβαρή υποβάθμιση του περιβάλλοντος, είτε αυτή προέρχεται από ιδιωτικούς είτε από δημόσιους φορείς. Εξάλλου, επικαλούμενο την αυξανόμενη ευαισθητοποίηση των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών, το Δικαστήριο φαίνεται έτοιμο να ανεχθεί περιορισμούς στην απόλαυση ορισμένων δικαιωμάτων, όπως εκείνο της ιδιοκτησίας, στο όνομα της προστασίας του περιβάλλοντος.

Είναι σαφές ότι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει το «οικολογικό σύνταγμα» της Ευρώπης, για όσο τουλάχιστον χρονικό διάστημα το δικαίωμα στο περιβάλλον προστατεύεται μόνον «εξ αντανakλάσεως». Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον το Δικαστήριο θα εξαντλήσει τη δυναμική των συμβατικών διατάξεων σε ό,τι αφορά το δικαίωμα αυτό. Δυστυχώς, κάτι τέτοιο δεν είναι σίγουρο. Η μέχρι τώρα νομολογία φανερώνει ότι το Δικαστήριο ακολουθεί μια ιδιαίτερα προσεκτική και συντηρητική στάση. Δείγματα αυτής είναι η άρνηση αναγνώρισης ενός γενικού δικαιώματος πληροφόρησης, στη βάση του Άρθρου 10 της Σύμβασης και η επιφυλακτική ερμηνεία του δικαιώματος πρόσβασης στα εθνικά δικαστήρια, στο πλαίσιο του άρθρου 6. Με τον τρόπο αυτό, αποδυναμώνεται η προσπάθεια πρόληψης των δυσμενών συνεπειών της υποβάθμισης του περιβάλλοντος

μέσω της ουσιαστικής ενημέρωσης των ενδιαφερομένων από τις εθνικές αρχές αλλά και της έγκαιρης προσφυγής τους στα εθνικά δικαστικά όργανα.

[1] Βλ. *Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος*, Η προστασία του περιβάλλοντος και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η εξέλιξη της νομολογίας ως την υπόθεση *LopezOstra*, *Νόμος και Φύση*, 3/1996, σ. 33-57, σ. 33-35. Βλ. επίσης *Richard Desgagné*, Integrating Environmental Values into the European Convention on Human Rights, *American Journal of International Law*, vol. 89, σσ. 263-294, σσ. 262-265, *Philippe Culler*, Definition of an Environmental Right in a Human Rights context, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1/1995, σ. 25-40, *Alexandre Kiss*, Le droit à la conservation de l'environnement, *Revue universelle des droits de l'homme*, 1990, σ. 445-448, *Maguelonne Déjeant-Pons*, L'insertion de droit de l'homme à l'environnement dans les systèmes régionaux de protection des droits de l'homme, *Revue universelle des droits de l'homme*, 1991, σσ. 461-470.

[2] Βλ. άρθρο 12, παρ. 2 β', Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα και άρθρο 11 Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη.

[3] Βλ. *Menno Kamminga*, *Mensenrechten en milieubescherming: een nuttige combinatie*, *NJCM-Bulletin*, σ. 276-291, σ. 278-279.

[4] Βλ. *Michele de Salvia*, *Droits et devoirs en matière d'environnement selon la Convention européenne des droits de l'homme*, in: *Les nouveaux droits de l'homme en Europe*, Bruylant, 1999, σ. 252-268.

[5] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., *Dr. S. c. République fédérale d'Allemagne*, req. no 715/60, 5.8.1960 (αδημοσίευτη).

[6] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., *X., Y. c. République fédérale d'Allemagne*, req. no 7407/76, 13.5.1976, DR 5/161.

[7] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., *X. c. Royaume-Uni*, req. no 7154/75, 12.7.1978, DR 14/31.

[8] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση *Guerra κατά Ιταλίας*, 19.2.1998, Recueil 1998-I, σ. 210.

[9] Βλ. τις συγκλίνουσες γνώμες των δικαστών *Jambrek* και *Walsh*, όπ. π.

[10] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση *L.C.B. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 9.6.1998, Recueil 1998-III.

[11] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., υπόθεση Arrondelle κατά Ηνωμένου Βασιλείου, req. no 7889/77, 15.7.1980, DR 19/186.

[12] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., υπόθεση Baggs κατά Ηνωμένου Βασιλείου, req. no 9310/77, 16.10.1985, DR 44/13.

[13] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., υπόθεση George Vearncombe, Werner Herbst, Lothar Clemenset Ellen Spielhagen κατά Ηνωμένου Βασιλείου και Γερμανίας, req. no 12816/87, 18.1.1989, DR 59/186.

[14] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Powell και Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 21.2.1990, σειρά A, αρ. 172.

[15] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., υπόθεση S. κατά Γαλλίας, req. no 13728/88, 17.5.1990, DR 65/250.

[16] Πράγματι, το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι οι λοιπές οχλήσεις (θέα του εργοστασίου, συνεχής φωτισμός, δημιουργία σύννεφων γύρω από τους πύργους ψύξεως) δεν δικαιολογούσαν περαιτέρω αποζημίωση, αφού δεν δημιούργησαν ειδική, υπερβολική και εξατομικευμένη ζημία στην ενδιαφερόμενη.

[17] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Lopez Ostra κατά Ισπανίας, 9.12.1994, σειρά A, αρ. 303-C.

[18] Ibid, σ. 57.

[19] Βλ. *Stefan Weber*, Environmental Information and the European Convention on Human Rights, *Human Rights Law Journal*, 1991, σσ. 177 επ. Βλ. ακόμη Richard Desgagné, Integrating, όπ.π., σ. 286, *Maguelonne Déjeant-Pons*, Le droit de l'homme à l'environnement et la Convention européenne de sauvegarde des droits de l'homme et des libertés fondamentales, *Liber amicorum M.-A. Eissen*, 1995, σ. 79-115, σ. 108-109.

[20] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Guerra κατά Ιταλίας, 19.2.1998, Recueil 1998-I, σ. 210.

[21] Βλ. *M.T. Kamminga*, Recht op milieurelevante informatie, *NJCM-Bulletin*, 7/1998, σ. 857-858.

[22] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Mc Ginley και Egan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 9.6.1998, Recueil 1998-III.

[23] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., υποθέσεις S. κατά Γαλλίας, όπ.π., *Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, όπ.π.

[24] Ευρ. Επιτρ. Δ.Α., υπόθεση S. κατά Γαλλίας, όπ.π.

[25] Βλ. *Richard Desgagné*, Integrating, όπ. π., σ. 281.

[26] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Fredin κατά Σουηδίας, 18.1.1991, σειρά A, αρ. 192.

[27] Βλ. *de Salvia*, Droits et devoirs, όπ.π., σ. 267.

[28] Βλ. *Ιωάννου Σαρμά*, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1998, σ. 168 επ. Βλ. επίσης *Elias Kastanas*, Unité et diversité: notions autonomes et marge d'appréciation des Etats dans la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme, Bruylant, Bruxelles, 1996, σ. 359 επ.

[29] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Zander κατά Σουηδίας, 25.11.1993, σειρά A, αρ. 279-B, παρ. 27.

[30] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Balmer-Schafroth και λοιποί κατά Ελβετίας, 26.8.1997, Recueil 1997-IV, σ. 1346.

[31] Πρόκειται, κυρίως, για τις υποθέσεις που αφορούσαν τις δυσμενείς συνέπειες της λειτουργίας αεροδρομίου.

[32] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Balmer-Schafroth κατά Ελβετίας, όπ.π.

[33] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Athanassoglou κ.ά. κατά Ελβετίας, 6.4.2000.

[34] Βλ. *Pierre Lambert*, Le droit de l'homme à un environnement sain, Revue trimestrielle des droits de l'homme, 2000, σ. 565-580, σ. 575.

[35] Βλ. *Philippe Frumer*, Protection de l'environnement et droits procéduraux de l'homme: des relations tumultueuses, Revue trimestrielle des droits de l'homme, 1998, σ. 813-833, σ. 818.

[36] Βλ. την μειοψηφούσα γνώμη του δικαστή Pettiti στην υπόθεση Balmer-Schafroth κατά Ελβετίας, όπ.π.

[37] Ευρ. Επιτροπή Δ.Α., υπόθεση Tauira κ.ά. κατά Γαλλίας, 4.12.1995, DR 83-A, σ. 112. Βλ. επίσης *Emmanuel Decaux*, Commission européenne des droits de l'homme. Décision du 4 décembre 1995 sur la recevabilité de la requête présentée par MM. Tauira et al. contre la France, Revue générale de droit international public, 1996, σ. 741-752.

[38] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Zimmermann και Steiner κατά Ελβετίας, 13.7.1983, σειρά Α, αρ. 66.

[39] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Fredin κατά Σουηδίας, όπ.π.

[40] Ευρ. Επιτροπή Δ.Α., υπόθεση Braunerheilm κατά Σουηδίας, req. no 11764/85, 9.3.1989 (αδημοσίευτη)

[41] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση de Geouffre de la Pradelle κατά Γαλλίας, 16.12.1992, σειρά Α, αρ. 253-B.

[42] ΕυρΔΔΑ, υπόθεση Mc Ginley και Egan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, όπ.π.